

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение

«Ак-Чыраанская СОШ Овюрского кожууна»

<p>«Согласовано» с заместителем директора по ВР <i>Р.Д.</i> /Тумат Р.Д./ от «<i>29</i>» <i>августа</i> 2023 г.</p>	<p>«Утвержден» Директором МБОУ «Ак-Чыраанской СОШ» <i>Шокар А.В.</i> /Шокар А.В./ Приказ № <i>183</i> _____ 2023 г.</p>
--	--

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
ПО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
«Улусчу ужурлар»

Класс: 6

Направление: духовно-нравственное

Количество часов в год: 34 часов

В неделю: 1 час

Срок реализации: 1 год

Разработала: Шокар А.В.

Категория: СЗД

2023-2024 учебный год

6-гы класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужуурлар» эртеминиң ажылчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге-кижизидилге ажылынга чоғумчалыгы-биле ажылап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужуурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш-сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-сухол сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чоғумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролло кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустун ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылап ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнун «Улусчу ужуурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С. Б. Байыр-оол, С. К. Монгуш, Ч. Ш. Ондар, С. Ч. Шулуу-Маадыр; «Тыва ужур-чаңчылдар 5-9» А. К. Ооржак, С. Б. Оюн деп болгаш өске-даа тыва чоннун бурунгу ужуурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннун чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва езу-чаңчылдарны кижизидилгенни янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: кум-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа өске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннун бодунун төөгүзүндө, культуразындан болгаш сүзүүндө дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругтун назы-хары бичии болган тутум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаянының дугайында, телепти болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ал, оларны боттарының кылып турар үүлгедилгеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илереди билеринге кижизидери чугула болур ужурулуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилиниң арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдылган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга-дуржулгазынга даянган.

6-гы класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:

«Кижиси – бойдустун дээди чаялгасы».

1. Кижиси чаяны

2. Кижиги угааны
  3. Кижиниң октаргайы база сагыш культуразы.
  4. Сагыш эргилдези, маны, апгаразы.
  5. Назын эргилдези.
  6. Кижиниң хаязы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.
  7. Арага дугайы.
  8. Ниити ужурулар (этикет).
  9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.
- «Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң өөредиглиг сорулгалары :**
- урууларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүңгө өөредир;
  - езулуг тыва кижиниң омур-хевирин, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажылгап тургаш, дегеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредир;
  - тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышпаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амьдыралга белеткээр;
  - бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредир;
  - тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шийтирлеп чораанының дугайында билигни бээр;
  - кижиниң чаяатгынып кээри база аңаа кандыг түннел турар ужурулуг деп чүүлдүң дугайында билигни бээр;
  - кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырып чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээр.
- Кижизидилгелиг сорулгалары:**
- урууларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурулуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
  - күш-ажылга ынак, мөзүлүт чаңга урууларны чаңчыктырып кижизидер;
  - долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыр ужурулуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;
  - ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселерини-биле билип, өг- бүле амьдыралынга бичизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
  - каяа- даа чорааш, бодун тыва кижиги мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга огтуурап.
- Өөреникчилер**
- «КИЖИ» деп сөстүң хей талаалыгүтказын,
  - тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужуруларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
  - чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,

- өг- бүледе кезигүүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүле бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурулуг.

Программанын тургузуу:

«*Кижини – бойдуштун дээди чаялгазы*».

1. Кижини чаяны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадыларының кичээли;
2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
3. Назын эргилдизи – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажыл кичээли;
4. Кижиниң хаязы, хей-аьды, хей сүлдизи, сузу болгаш куду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;
6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;
7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;
8. Түңнел-кагаптаашкын. – 1 шак;
9. Чырык күзел – 1 шак, оон иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;
10. Түңнел кичээл. – 1 шак, оон иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазыныкичээли.

Кижини чаяны-биле холбашкан ужурларны сагып, эпиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билер, культурулуг чугаалажырынга, байырлажып чоруунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долгузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге «*Кижини – бойдуштун дээди чаялгазы*» деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эргитери:

Төлөпиг кижини кандыг болурул? Кижини чаяны. “Кижини” деп атка канчаар төлөпиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Кижини угааны. Мага-бот дадыктырарының аргалары.

Кижиниң октаргайы. Сагып культуразы. Ак болгаш кара сагып дугайында. Сагып эргилдизи. “Канчаар сен?” Сагып маңы. Сагып аптары. Угаан-сагып ажылы. Күш-ажыл болгаш сагып. “Шилип алган мергежилим”

Назын эргилдизи. “Часкаан олургаш, сагыжың шимчиле”

Кижиниң хаязы. Кижиниң хей-аьды. Кижиниң сүлдизи. Кижиниң сузу. Кудуг дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандыраары” Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иенин каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

Календарь-тематиктиг план.
«Кижичи – бойдустан дээди чаялгасы.»

№	Темазы	Үези/шагы	Кичээлдин хевири	Кичээлге ажылдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар билишкиннери болгаш эге билгилери	Онаалга	Кичээлдин эртер хуну	
							план суугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кирипде кичээл. Төлептиг кижичи кандыг болурул?	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичин бодунун үүлгедиглерин харыылаары база төлептиг кижичи дугайында бодалдар солчур.	Төлептиг деп саналып чоруур кижилернин даңзын тургузар.		
2.	Кижичи чаяны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижичи чаяны деп чуну ынча деп турары база кижичин үш дою деп чүл? билген турар.	Үш дойнун бирээзинин-не чуруун туруур (А4)		
3.	ЧСК «Кижичи» деп атка канчаар төлептиг болурул?	1	Чугаа сайзырадылганың кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чога адыкчы ажыл	Чога адыкчы ажылдың дузазы-биле кижичи деп атка төлептиг болурунун дугайында бодалын илереди билгири.	Төлептиг кижичи деп кижичин эки талаларын санап бижиир.		
4.	Улуг уйгу уржуктары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чүге улуг уйгуну амыдыралдың эң коргунчуг, эң күшгүг азаларының бирээзи деп санап турары база улуг уйгу багай деп чүүлдү билген турар ужурулуг.	Хүн чурумун бижип эккээр.		
5.	Кижичи угааны	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шын угаадыг, тура-соруу деп чүүлдернин аразында харылаазын база амыдыралда утказын билген турар.	Тура-соруугу, чүткүлдүг кижичи деп кандыг кижичини ынча дээрил тодарадып бижиир.		
6.	Мага-бот дадыктырарының аргалары	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Мага-бот дадыктырары чүге херегил база кандыг аргаларны ажыглап болурул? деп чүүлдерни билген турар	Ада-иезинден дадыгарының аргаларын айтырып экээр.		

7.	Кижиниң октаргайы.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Иптки октаргай деп чүл база ооң байдалы мөзү-бүдүштөн канчаар хамааркып болурул түннээр-дугайында	Иптки делегей деп чүл тодаралыгын тывар. (интернеттен)	
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш культуразы, ак сагыш, кара сагыш дээн ышкаш терминнерни база оларныаразында харылзааларны билген турар ужурулуг.	Ак болгаш кара сагышты удурланыкчылар кылдыр чуруур (А4).	
9.	Сагыш эргилдеси	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Эргилде, кижиниң сагыжының эргилдеси, йөрээл, кара сагыштың хоразы дээн билишкиннерни билген турар.	Башкының бижиткен чүүлүн номчул, катаптаар.	
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Бот ажыл. Чогаадыкчы ажыл. Практиктиг ажыл	ТЕСТ хыналда	Эжинге бир бодалга-байдал чогаалдыр.	
11.	Сагыш маңы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш маңы, үндүрүк-кирик сагыш, өңнүг дүштөр көөрү деп билишкиннерниң аразында харылзааны тодаргайлап билген турар ужурулуг.	Өртемчейде үш дүргөн. Тывар.	
12.	Сагыш аптаразы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Сагыш аптаразы, сагынгыр кижиге, «угааны дыдык таар дег» деп билишкиннерни билген турар.	Айтырылгарга харыылаар. Ар.102.	
13.	Угаан-сагыш ажылы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң бодунуң сагыжын хынаары, анализ, деңнелге, классификация,	Айтырыг б ар.105.	

					систематизация, чогаадыкчы сагыш				
14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1	Чугаа сайзырадылганын кичээли	Бот ажыл. Хыналда ажыл.	Бот ажыл ТЕСТ	Солун бодалга чогаалдыр.			
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Ажылды сагыш-биле кылгыры, бодунга тааржыр чүүлү шилип алыры, эчис-сорулга, кижиниң хуу салымы, проблема, кара дер беп билишкннерни билген турар ужурлуг.	Күш-ажыл биле сагыштын аразында харылзааны тодаралып бижиир.			
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежилим»	1	Чугаа сайзырадылганын кичээли	Чогаадыкчы ажыл.	Бот чогаадыкчы ажыл. Бот хыналда «Чуну канчаар сен?»	Мергежилдерге альбом кылдыр.			
17.	Назын эргилдези	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Назын эргилдези, назын моондаа, иштики октаргай деп билишкннер-биле таньжар.	Он ийи чылды улежип алгаш чуруур.			
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1	Билиглерин хынаарынын кичээли	Хыналда, чогаадыкчы ажыл.	ХЫНАЛДА ТЕСТ	Бодун шыдамак кылдыр чаңчыктырарда чуну канчаарыл? Тодаргай харыы тывар.			
19.	Кижиниң хаязы	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Төрөл бөлүк улустуң хаязы, ооң шынар талазы-биле аңгылы деп билишкннерни билген турар.	Айтырыг ар. 118			
20.	Кижиниң хей-аьды	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Хей-аьт, бедик хей-аьт, хей-аьдын аскымнатпас дэн билишкннер.	Айтырыглар ар. 121			
21.	Кижиниң сүлдези	1	Чаа чүүл тайылбырынын кичээли	Беседа. Башкынын тайылбыры.	Сүлде деп чүл, бедик болгаш чавыс сүлде дугайында	Айтырыглар ар 123			

22.	Кижиниң сузу	1	кичээли Чаа чүүл тайылбырының кичээли	тайылбыры. Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы ажыл.	Буддизмниң өөредиңге даянып билген турар. Сус деп чүл, кижиниң сузу канчаар бастынарыл?	Айтырыллар ар.129.							
23.	Бот ажыл	1			БОТ АЖЫЛ	Бурузун миннирде кандыг сөстөр ажыглаза чогумчалыг болурул? Делгеренгей кылдыр харыылаар.							
24.	Куът дугайында улусчу бодаалдар	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Куът деп чүл, кижиниң куъду ойлай берип болур, кижини хелегезин чүге базып болбазыл, куът чүге эезинден десе бээррип болурул?	Айтырыллар ар. 135.							
25.	ЧСК «Буян чандырары»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Чогаадыкчы ажыл.	Ажык чугаа: буян кылыры, буян чандырары, кижиниң (ооң иштиңде ие кижиниң човаа) деп билишкиннерниң утказын тайылбырлап билген турар ужурулуг.	Онаалга ар. 137.							
26.	Арага дугайы	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Арага деп чүл, ону чүү чүведен кылырыл, арага ижериниң культуразы, араганы хемчээл чок ижер болза, кандыг уржуктарга, моондактарга чедирип болурул?	Арагага удур плакат чурук чуруур. (А3)							
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1	Чугаа сайзырадылгазы ның кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры. Сөзү глел-биле ажыл.	Шүлүктүн утказын сайгарып, ие кижиге төлү кижиниң частыры кайы-хире берге боорул? дээн чижектиг	Шүлүктүн утказын бижимел-биле сайгарар.							

						айтырыгларга түннел кылып билген туурар ужурулуг.			
28.	Нинти ужурулар (этикет)	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Этикет деп чүл, аңаа чүлөр хамааржырыл база тыва болгаш орус улустун чамдык ужуруларының ылгалын билген туурар ужурулуг.	Айтырыглар ар 142.			
29.	Бот ажыл	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Бот, чогаадыкчы ажыл	Этикетке хамаарыштыр бот ажыл.	Этикет ному тыш эккээр. (орус-даа дылда болза)			
30.	Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шимчениг чүнү илередирил, хол шимчениглериң кандыг чогумча чок талалары барыл, бут шимчениглериң кандыг чогумча чок талалары барыл, кижиниң үнүден чүнбилип ап болурулбаза карактар көрүжүңге хамаарылга.	Айтырыглар ар 143.			
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1	Чаа чүүл тайылбырының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кижиниң кылажы кандыг болурга таарымчалыгыл, кижиниң олуду кандыг болурга таарымчалыг деп санаггынарыл билген туурар.	Айтырыглар ар 145.			
32.	Хыналда ажыл	1	Билиглерин хынаарының кичээли	Хыналда ажыл.	Чыл иштинде өоренген чуулдерин түңнээр хыналда ажыл.	Е. Танова, А. Танов. "Чырык күзел» деп ырның сөстерин доктаадыр			
33.	Түннел катаптаашкын-кичээл	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Чогаадыкчы ажыл. Беседа.	Түннел-катаптаашкын. Ажык чугаа. Оон ыңай чүнү билип алыксап чоруур мен деп айтырылга харыылаар.	Түннел девиз чогаадыр.			
34.	ЧСК «Чырык күзел»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Ырның сөстерин сайгарып, чырык күзел деп чүл, чүү чүве хүнден чырык, куштан дүрген	Чырык деп сөс-биле холбашкан кижиниң сагыш			

				Уругларның бодалдар солчуушкуну.	бооп болурул ырның сөзүглелинге даянып сайгарган турар.	сеткилинге хамаарыштыр кыйгырыг чогаалдыр.	
35.	ЧСК Чогаалдыг «Улусчу ужурлар» деп эртемден чүнү биллип алган мен?»	1	Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Чогаалдыкчы ажыл.	Чогаалдыкчы ажыл.	Чайгы онаалгалар.	

«Улусчу ужурлар» эртемнин «Кижинин чаяанынга хамаарышкан бодалдарны; дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- кижинин чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилен чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билир болгаш ону сагып чоруур;
- иштиги делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билир;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунун удурланышкак уткалыг бодалдарын делгеренгей илередип шыдаар;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелернин чагыын билир.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.е. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Барган О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.